

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної педагогіки
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ
У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ
ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: магістрантка спеціальності
016 Спеціальна освіта
Огар О.І.

Керівник: **Гончарук Н. М.**,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: **Вержиковська О. М.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

м. Кам'янець-Подільський – 2021 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ МОВЛЕННЯ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	7
1.1 Змістові основи вивчення граматичної складової мовлення.....	7
1.2 Особливості граматично-мовленнєвого розвитку дітей із порушенням інтелекту.....	11
1.3 Аналіз програм закладів спеціальної освіти у контексті проблеми формування граматичного складу мовлення молодших школярів з порушеннями інтелекту.....	17
1.4 Теоретичний аналіз традиційних та інноваційних підходів у формуванні граматичної складової мовлення.....	23
РОЗДІЛ ІІ. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ	30
2.1 Програма експериментального дослідження граматичної будови мовлення.....	30
2.2 Характеристика граматичних структур у дітей молодшого шкільного віку з типовим та порушеним розумовим розвитком.....	38
РОЗДІЛ ІІІ. ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНОГО СКЛАДУ МОВЛЕННЯ В ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ	49
3.1 Основні шляхи та напрями розвитку граматичних структур у дітей молодшого шкільного віку.....	49
3.2 Особливості корекції граматичного боку мовлення у дітей із порушеннями інтелекту.....	54
3.3 Результати апробації формувального експерименту з розвитку граматичних структур у дітей із порушеннями інтелекту.....	67
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	85

ВСТУП

Актуальність дослідження. Модернізація системи спеціальної освіти вимагає особливої уваги до формування в учнів базових передумов навчальної діяльності, однією з яких виступає мовлення. Одним із його компонентів, який відповідає за формування рецептивних і продуктивних граматичних навичок, є граматична складова мовлення. З лінгвістичної точки зору, це багаторівневе утворення, яке включає низку мовознавчих розділів таких як фонетика, морфологія, синтаксис, просторовий праксис. Засвоєння їх змістових характеристик є важливим компонентом повноцінного мовленнєвого розвитку дітей із особливими освітніми потребами.

Особливої уваги потребує формування граматичних категорій у молодших школярів, оскільки у цьому віці зароджуються основи довільного, цілеспрямованого та розгорнутого мовлення. На заняттях вчителі фіксують увагу на необхідності давати розгорнуті відповіді на запитання, говорити повними фразами, працювати за планом. Водночас, у дітей з інтелектуальними порушеннями ці вміння формуються більш повільними темпами, ніж у нормі.

На це звертали увагу різні дослідники. Зокрема, змістові аспекти аграматизмів у мовленні вивчали Г. Жаренкова, Н. Жукова, В. Ковшиков, Т. Туманова, Т. Філічева, Г. Чіркїна. Граматичні закономірності, пов'язані з низьким рівнем лінгвістичних узагальнень та недостатністю комбінування мовних, знаків розкриті у працях М. Гнезділова, Р. Лалаєвої, В. Петрової, Є. Соботович, Л. Спірової, М. Феофанова, Л. Халілової. Відхилення в засвоєнні граматичних засобів, що позначають просторові відносини, окреслено у наукових розвідках Е. Вавінової, О. Веліченкової, Ю. Горбачевської, А. Колеснікової, О. Маліованової, Н. Рудакової.

Виходячи з аналізу лінгвістичної структури у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, можна стверджувати, що несформованість граматичної будови мовлення, яку відмічено у вказаних наукових джерелах, є прямою перешкодою до засвоєння важливих навчальних знань, необхідних для життя у суспільстві. Важливість наукової проблематики та недостатня її

розробленість є мотиваційним чинником для проведення необхідних наукових досліджень, які викладено нами у темі «Особливості формування граматичних категорій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями».

Метою дослідження визначено особливості формування граматичних категорій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями

Основні завдання окреслено такими положеннями:

1. Теоретичне дослідження підходів у вивченні граматичної будови мовлення у дітей молодшого шкільного віку.
2. Експериментальне дослідження особливостей функціонування граматичних категорій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.
3. Шляхи та особливості формування граматичних компетенцій у молодших школярів із порушеннями інтелектуального розвитку.

Об'єктом дослідження визначено особливості граматичної будови мовлення у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Предметом є шляхи та особливості формування граматичних категорій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали такі наукові розробки:

- вчення В. Глухова, І. Зимньої, В. Ковшикова, О. Леонтьєва, М. Шеремет про психолінгвістичну структуру мовленнєвої діяльності в цілому і складових її окремих ланок;
- положення Є. Соботович про диференційні відмінності специфічних відхилень граматичної будови мовлення, викликані інтелектуальним дефектом і парціальними порушеннями мовленнєвої функції;
- трихотомічна спрямованість наукових лінгвістичних розвідок Л. Щерби на вивчення трьох основних компонентів: мовленнєвої діяльності, мовного матеріалу, мовної системи;
- дослідження О. Маліованової про наявність статистично значущих кореляційних зв'язків між рівнем сформованості елементарних граматичних уявлень дітей і ступенем оволодіння ними просторовими відносинами;

– теоретичні положення А. Аксьонової, Л. Вавіної, М. Гнезділова, В. Петрової та ін. про недостатність граматичного боку мовлення у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

Відповідно до мети та поставлених завдань було визначено теоретичні та емпіричні **методи дослідження**: аналіз наукових джерел з проблеми, узагальнення, порівняння та систематизація теоретичних положень; констатувальний і формувальний експерименти, які передбачали проведення лабораторного дослідження; кількісний і якісний аналіз отриманих даних з використанням статистичних методів опрацювання результатів.

Базою експериментального дослідження став ліцей №17 Івано-Франківської міської ради. Експериментальним дослідженням було охоплено: 19 молодших школярів із порушеннями інтелектуального розвитку і 19 учнів із типовим розвитком.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження:

- отримано нові експериментальні дані про лінгвістичні труднощі граматичного характеру в дітей з порушеннями інтелектуального розвитку;
- визначено вплив сформованості граматичних конструкцій на можливість лінгвістично правильної побудови висловлювання та труднощі вербалізації власних міркувань;
- здійснено типологію граматичних порушень та описано рівневі характеристики у молодших школярів із порушеннями інтелектуального розвитку.

Практична значущість дослідження:

- розроблено положення про нормативні та патологічні механізми засвоєння граматичної будови мовлення, які рекомендовано використовувати у діагностиці граматичних порушень дітей із особливими освітніми потребами;
- науково обґрунтовано напрями педагогічної роботи з молодшими школярами щодо формування граматичних конструкцій для реалізації в умовах навчання дітей письму та читанню.

Апробація роботи. Основні результати дослідження обговорювались на студентській науково-практичній конференції у Кам'янець-Подільському

національному університеті імені Івана Огієнка. Особливості експериментального дослідження відображено в 1 публікації.

Структура дипломної роботи: вступ, три розділи, загальні висновки, список використаних джерел, додатки. Загальний обсяг роботи – 97 сторінок. Основний текст викладено на 85 сторінках. Додатки становлять 12 сторінок. Список використаних джерел включає 66 найменувань.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення стану розробленості проблеми формування граматичних категорій у молодших школярів із інтелектуальними порушеннями у психолого-педагогічній літературі дають підстави для наступних висновків:

Проведений теоретичний аналіз граматики як лінгвістичної категорії дає змогу стверджувати, що вона відображає лінгвістичні правила побудови слів та речень у різних їх словоформах. Оволодіння граматиною означає лінгвістичну компетентність мовців, яку на практиці називають грамотністю. Основними розділами граматики вважають морфологію та синтаксис. Морфологія вивчає словозміни та словотвір різних частин мови, а синтаксис відповідає за граматичну структуру словосполучень і речень.

Відповідно до цього, особливості граматично-мовленнєвого розвитку в дітей із порушеннями інтелекту проявляються у їхніх морфологічних та синтаксичних тенденціях мовленнєвого розвитку. Морфологічні характеризуються наявністю смислових та словотвірних аграматизмів, неточностями вживання відмінків, неусвідомленому вживанні граматичних форм та недостатньому засвоєнні граматичних значень. Синтаксичні проявляються у невмінні узгоджувати слова у словосполученнях та реченнях, порушенні порядку слів у реченнях. Основними чинниками несформованості граматичної будови мовлення дослідники називають недостатність аналітико-синтетичної діяльності, сповільнення мовленнєвих дій, порушення мовленнєвих узагальнень та просторових лінгвістичних структур, які відповідають за конструювання слів і речень.

Аналіз освітніх програм з української мови для дітей з особливими потребами продемонстрував наявність освітніх спрямувань та комплексу методичних рекомендацій щодо формування граматичних мовленнєвих умінь. А дослідження методів роботи уможливило виокремити найбільш ефективні традиційні способи формування мовлення, серед яких використання ігор та ігрових матеріалів, художньої літератури, театралізації, графічних схем, та

сучасні інноваційні технології, які пропонують використання у навчально-методичній роботі сінквейнів, мнемотаблиць, лінгвістичної кінезіології, біоенергопластики та ін. інновацій. Водночас, більш детальне вивчення граматичних структур розширює можливості застосування цих методів у роботі з молодшими школярами із порушеннями інтелекту.

Констатувальний експеримент, основою якого стало вивчення граматичної структури мовлення молодших школярів із порушеннями інтелекту, був представлений двома етапами. Першим етапом стало визначення морфологічних умінь як базової складової граматичної будови мовлення (морфологічних слівформ за частинами мови, граматичних категорій), другим – дослідження синтаксичних умінь (розуміння синтаксичних конструкцій, вміння конструювати словосполучення та різні типи речень).

За його результатами було з'ясовано, що молодші школярі з порушеннями інтелекту отримують недостатньо чіткі уявлення про граматичні структури і мають більш низькі показники їх розвитку порівняно з учнями з масових шкіл.

Зокрема, морфологічний аналіз граматичних конструкцій показав, що у школярів спеціальних шкіл найбільші труднощі стосуються граматичних словозмін числівників та прийменників, а також словозмін, які стосуються диференціювання відмінків і відмінкових закінчень.

Синтаксичний аналіз продемонстрував порушення у системі конструювання словосполучень та речень, а саме: а) школярі відчують труднощі у розумінні синтаксичних конструкцій; б) під час побудови словосполучень вони не забезпечують керування та прилягання слів у словосполученні; в) під час конструювання речень відчують труднощі у побудові простих поширених, складносурядних та складнопідрядних конструкцій. Це зумовило необхідність приділити посилену увагу розвитку граматичного боку мовлення.

Проведений формувальний експеримент має два основних спрямування: 1) на розвиток морфологічних структур: загальний аналіз будови, граматичних класів слів та розвиток умінь словозміни морфологічних категорій, пов'язаних

із діями, назвами, числами, ознаками та відношеннями між граматичними категоріями; 2) на розвиток синтаксичних структур: визначення можливостей та умов вживання словосполучень і речень, вміння пов'язувати їх різним зв'язком (узгоджувальним, керівним, підрядним), формування здатності поширювати прості та конструювати складні речення.

Основними критеріями оволодіння граматичними компетенціями учнями із порушеннями інтелекту виокремлено: здатність виділяти граматичні морфеми; вміння співвідносити їх звукову форму з відповідним граматичним значенням; оволодіння морфологічними конструктивними вміннями, що стосуються словозміни та словотворення; здатність бачити та виправляти помилки використання у мовленні граматично неточних морфем. На синтаксичному рівні такими критеріями є: вміння встановлювати значеннєві зв'язки між словами; оволодіння підрядно-синтаксичною функцією словосполучень та речень, вміння структурувати речення, виділяючи суб'єкт, дію та її спрямованість на об'єкт; здатність до поширення простих речень; тенденція до вживання складних рядоположних або причиново-наслідкових конструкцій.

Аналіз результатів апробації формувального експерименту дав змогу визначити прогресивну динаміку розвитку граматичних мовленнєвих структур за результатами виконаної корекційно-розвивальної роботи.

Молодші школярі 3-4 класів із порушеннями інтелекту виявили різні показники, пов'язані із забезпеченням граматичних функцій мовлення. Найкраща динаміка стосувалась морфологічних змін, пов'язаних із граматичними словозмінами іменників та дієслів, диференціюванням роду та числа. Прогрес також стосувався синтаксичних змін й опищувався підвищенням навичок будувати прості поширені речення, які складаються більше, ніж із 3-ох слів. Водночас, труднощі так і залишились у розумінні інструкцій та змісту речень з причиново-наслідковими зв'язками, хоча невеликий прогрес також зафіксований. Це пов'язано із тим, що ці граматичні функції залежать від логічних структур, які у дітей із порушеннями інтелекту несформовані.

Отже, проведене наукове дослідження дало змогу розширити арсенал розвитково-методичних стратегій щодо формування та вдосконалення граматичних категорій у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями, керуючись якими корекційні педагоги матимуть змогу більш ефективно впливати на розвиток лінгвістичних умінь учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе : учеб. Москва : Гуманитар. изд. центр Владос, 2004. 316 с.
2. Арушанова А.Г. Речь и речевое общение детей: Формирование грамматического строя речи. Москва : Мозаика-Синтез, 2004. 296 с.
3. Ахутина Т.В. Речевой онтогенез с точки зрения нейропсихологии нормы. Онтогенез речевой деятельности. Норма и патология; под ред. Л.И.Беляковой. Москва : Прометей, 2005. 411 с.
4. Белякова И.В., Петрова В.Г. Психология умственно отсталых школьников. Москва : Академия, 2002. 160 с.
5. Биличенко И.А. Особенности развития речи у детей с нарушением интеллекта URL : <http://dkb4.ru/wp-content/uploads/somtarticle6.pdf>
6. Блеч Г.О., Ярмола Н.А. Мовно-літературна галузь. Навчання грамоти. 1 клас. Типова освітня програма початкової освіти дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. 2018. С.8–15; https://lib.iitta.gov.ua/711423/1/Типова%20програма_1%20кл.pdf
7. Бондарко А.В. Функциональная модель грамматики. (Теоретические основы, итоги и перспективы). Язык и речевая деятельность. Санкт-Петербург, 1998. Т.1. С. 17–32.
8. Вавіна Л.С. Програма з української мови для підготовчих, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями інтелекту, 2010. URL : <http://www.mon.gov.ua/>
9. Величенкова О.А. Комплексный подход к анализу и коррекции специфических нарушений письма у учащихся младших классов общеобразовательных школ : дисс. канд. пед. наук. М., 2002. 172 с.
10. Висоцька А.М. «Українська мова» для підготовчого, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей порушеннями інтелекту, 2015. URL : <http://www.mon.gov.ua/>
11. Выготский Л.С. Основы дефектологии. Санкт-Петербург : Лань, 2003. 656 с.

12. Галущенко В.І. Впровадження кінезіотерапевтичних вправ у реабілітаційно-комплексній роботі з дітьми. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер.19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип.27. С.44–48. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_27_11].
13. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. Санкт-Петербург : Детство-Пресс, 2007. 472 с.
14. Гвоздев А.Н. Избранные работы по орфографии и фонетике. Москва : ЛКИ, 2007. 288 с.
15. Глухов В.П. Формирование связной речи детей дошкольного возраста с общим речевым недоразвитием. Москва : АРКТИ, 2004. 168 с.
16. Головчиц Л.А. Дошкольная сурдопедагогика. Воспитание и обучение дошкольников с нарушением слуха. Москва : Владос, 2001. 304 с.
17. Гнездилов М.Ф. Обучение русскому языку в начальных классах вспомогательной школы. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1962. 101 с.
18. Грибова О.Е. Особенности формирования грамматического строя письменной речи (в начальных классах школ для детей с тяжелыми нарушениями речи) : дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 1990. 217 с.
19. Давидович Л.Р., Резниченко Т.С. Ребенок плохо говорит? Почему? Что делать? Коррекционно-педагогическая работа с неговорящими детьми. Развитие у детей речевых возможностей, языковой способности. Москва : Гном и Д, 2003. 109 с.
20. Детская логопсихология: учеб. пособ.; О.А.Денисова, В.Н.Поникарова, Т.В.Захарова и др.; Под ред. В.И.Селиверстова. Москва : Владос, 2008. 175 с.
21. Егорова А.В. Логопедическая работа по актуализации словаря младших школьников с интеллектуальной недостаточностью : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 2011. 24 с.
22. Егоров А.Ю. Функциональная специализация полушарий мозга человека. Санкт-Петербург : Институт специальной педагогики и психологии, 2000. 48 с.

23. Зимняя И.А. Лингвopsиxология речевоy деятельности. Москва : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2001. 232 с.
24. Ильина С.Ю. Формирование текстовоy деятельности учащихся с интеллектуальным недоразвитием. Санкт-Петербург: Каро, 2006. 64 с.
25. Иншакова О.Б., Колесникова А.М. Пространственно-временные представления: обследование и формирование у школьников с экспрессивной алалией. Москва : ТЦ Сфера, В.Секачев, 2006. 80 с.
26. Карлеп К.К. Обучение падежным формам во вспомогательной школе. Изучение, обучение и воспитание аномальных детей; под ред. М. Унт и др. Тарту, 1987. №783.
27. Ковшиков В.А. Методика диагностики и коррекции нарушений употребления падежных окончаний существительных. Санкт-Петербург : КАРО, 2006. 80 с.
28. Козырева О.А, Дубешко Н.Б. Формирование лексикограмматических средств языка и развитие связной речи : пособие для логопеда. Москва : Владос, 2005. 119 с.
29. Колесникова А.М. Нарушения понимания и выражения средствами языка пространственно-временных отношений при экспрессивной алалии: Автореф. дис. канд. пед. наук. Москва, 2007. 21 с.
30. Кониha М.М. Некоторые вопросы обучения детей 3–5 лет грамматически правильной речи. Хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста; под ред. М.М. Алексеевой, В.И. Яшиной. Москва : Академия, 2000. С. 283–290.
31. Корнев А.Н. Основы логопатологии детского возраста: клинические и психологические аспекты. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 380 с.
32. Кравець Н.П. Програма з української для підготовчого, 1-4 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей. URL : <http://www.mon.gov.ua/>
33. Красильникова Л.В., Вялова Н. В., Зайцева С.А. Внедрение инновационных технологий речевого развития воспитанников дошкольной образовательной

- организации. Мир науки. Педагогика и психология. 2019. №3. Том 7. С. 4–14. URL : <https://mir-nauki.com>
34. Куликова Н.С. К вопросу об особенностях нарушений речи у младших школьников с интеллектуальной недостаточностью. Специальное образование. 2014. №10. С. 119–123.
35. Лалаева Р.И. Нарушения устной речи и система их коррекции у умственно отсталых школьников. Ленинград : ЛГПИ, 1988. 70 с.
36. Лалаева Р.И., Серебрякова Н.В. Формирование лексики и грамматического строя у дошкольников с общим недоразвитием речи. Санкт-Петербург : Союз, 2001. 224 с.
37. Левченко И.Ю., Киселева Н.А. Психологическое изучение детей с нарушениями развития. Москва : Книголюб, 2007. 152 с.
38. Лобачева Е.К. Развитие пространственных представлений в системе коррекции нарушений слоговой структуры слова у детей с общим недоразвитием речи. Логопедия: методические традиции и новаторство. Москва : МСПИ; Воронеж : МОДЭК, 2003. С. 152–159.
39. Малиованова Е.Л. Формирование грамматических конструкций, отражающих пространственные отношения, у дошкольников с общим недоразвитием речи : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.03. Москва, 2009. 23 с.
40. Молошна І.А., Ласточкіна О.В. Особливості розвитку лексико-граматичної сторони мовлення із загальним недорозвитком мовлення. Сучасні проблеми логопедії та реабілітації : матер. V Всеукр. заочної наук.-практ. конференції (5 квітня 2016 року, м. Суми). Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. С.119–123.
41. Навчальні програми для підготовчого, 1-4 класів для спеціальних навчальних закладів для дітей з особливими освітніми потребами. Київ : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).
42. Назарова Е.В. Формирование лексико-грамматической организации речевого высказывания у детей дошкольного возраста с недоразвитием речи : дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 2000. 196 с.

43. Петрова В. Г. Обучение учащихся 1-4 классов вспомогательной школы : пособие для учителей. Москва : Просвещение, 1982. 285с.
44. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг» для підготовчих, 1-4 класів для спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку; укладачі В.В. Заремба, Н.І. Ліщук, Н.В. Морозова, Г.О. Блеч. 2016. URL : <http://www.mon.gov.ua/>
45. Пузанов Б.П. Обучение и воспитание детей с интеллектуальными нарушениями : учеб. пособ. Москва : Владос, 2011. 416 с.
46. Разуван Е.И. Формирование умений делового общения у учащихся старших классов вспомогательной школы (на материале социально-бытовой ориентировки) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1988. 24 с.
47. Реалізація оновленого змісту освіти дітей з особливими потребами: початкова ланка: навч.-метод. посіб.; Н.Б. Адамюк, Л.Є. Андрусишина, О.О. Базилевська та ін.; Ін-т. спец. педагогіки; за ред. В.В. Засенка, А.А. Колупаєвої, Н.О. Макарчук, В.І. Шинкаренко. Київ, 2014. 336 с.
48. Рудакова Н.П. Формирование предложно-падежных конструкций в системе коррекционно-логопедической работы с детьми старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи : дисс. канд. пед. наук. Москва, 2005. 188 с.
49. Самородова С.Д. Инновационные технологии в речевом развитии детей. URL : <http://ds66.68edu.ru/CCD.pdf>.
50. Семаго М.М., Семаго Н.Я. Психолого-медико-педагогическое обследование ребенка. Комплект рабочих материалов ; под общ. ред. М.М. Семаго. Москва : Аркти, 2001. 133 с.
51. Семенович А.В. Нейропсихологическая диагностика и коррекция в детском возрасте. Москва : Академия, 2002. 232 с.
52. Словарь античности : пер. с нем. Москва : Прогресс, 1993. 704 с.
53. Соботович Е.Ф. Речевое недоразвитие у детей и пути его коррекции (Дети с нарушением интеллекта и моторной алалией) : учеб. пособ. Москва : Классикс стиль, 2003. 160 с.

54. Ткаченко Т.А. Учим говорить правильно. Система коррекции общего недоразвития речи у детей 6 лет. Москва : Гном и Д, 2004. 144 с.
55. Українська мова : навч. програма; за ред. Н.О.Макарчук, 2014. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/npa1.9-362.pdf>
56. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста. Москва : Айриспресс, 2004. 224 с.
57. Фотекова Т.А., Ахутина Т.В. Диагностика речевых нарушений школьников с использованием нейропсихологических методов. Москва : Айриспресс, 2007. 176 с.
58. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи. Москва : Владос, 2000. 240 с.
59. Цыганок А.А., Виноградова А.Л., Константинова И.С. Развитие базовых познавательных функций с помощью адаптивноигровых занятий. Москва : Теревинф., 2006. 72 с.
60. Шуда О.В. Використання біоенергопластики в системі корекційної роботи з розвитку мовної моторики у дітей-логопатів. Консультація для батьків і педагогів. 2014. URL : <http://десняночка.укр?p=349>
61. Яковлев С.Б. Система логопедической работы по коррекции аграмматической дисграфии у детей с тяжелыми нарушениями речи. Нарушения речи. Методы изучения и коррекции. Санкт-Петербург : Образование, 1993.С. 89–95.
62. Graffi G., Scalise S. Le lingue e il linguaggio. Introduzione alla linguistica, Milano, Bologna : Il Mulino, 2002. 39 p.
63. Humphries T., Cardy O.J., Worling D.E., Peets K. Narrative Comprehension and Retelling Abilities with Nonverbal Learning Disabilities. Brain and Cognition. V. 56. 2004. P.77–88.
64. McDonald S. Exploring the Cognitive Basis of Right Hemisphere Pragmatic Language Disorders. Brain and Language. V. 75. 2000. P.82–107.
65. Nespors M. Le strutture del linguaggio. Fonologia, Bologna : Il Mulino, 1993. p. 13.

66. Rourke B.P., Tsatsanis K.D. Syndrome of nonverbal learning disabilities: Psycholinguistic assets and deficits. *Topics in Language Disorders*. V. 16. 1996. P.30–44.